

The following is a free translation of R. Moshe Feinstein's responsum Orah Hayim IV:49:
Rabbi Dov (David) Linzer <dlinzer@hir.org>

18 Elul, 1976

To my dear friend, the great Rabbi Kelemer, a Rav of an important congregation in Boston.

Regarding the matter of women who are important and at ease that they fight in this movement (i.e., feminism) together with other women from all countries around the world regarding worldly matters, but these women are also Torah-observant and want to bring their battles to issues that relate to a number of Torah laws, and there are those that pray in a tallit and similar behavior in other matters, and you have requested that I express my opinion regarding the matter itself and how you should respond to it.

Behold, at the outset you must now that it is one of the foundations of our pure faith that the entire Torah, whether in written or oral form, was given by God Himself at Mt. Sinai through Moshe our Teacher, peace be upon him, and it is impossible to change even one smidgen (literally, a 'thorn' - the edge of the letter yud), neither to be lenient or stringent. However, we were commanded that when there is a great need to make a protection and to fence, that there was an obligation on the Sanhedrin and the Sages of the Torah to establish a number of edicts to forbid certain behavior and also to obligate certain behavior, with, however, the clear communication from the rabbis that it is for the purpose of building fences [and not to be confused with Biblical law]. And from the time that we have scattered throughout the lands we no longer have this power, but the sages still have the power to make local edicts for their place alone for a limited duration. And hence, this that the Torah exempted women from time-bound mitzvot - this is Biblical, and the Rabbis also did not obligate them, because they saw no need to obligate them. Quite to the contrary, it is implied that there was a need to exempt them exactly for the same reasons that the Torah exempted them - and even putting aside the reasons of the Torah that are not known to most people nor even to great Torah scholars, and we are obligated to believe that God, the Giver of the Torah had great reasons for them - there are in this case self-evident (lit., evident to all) reasons, for normal women in the world are not rich and they have the responsibility of raising the children which is the most important work to [for the sake of] God and to the Torah, and similarly God implanted in the nature of all of the species of animals that the females should raise their young, and even the human species are not excluded from this rule, for women are more naturally fit to raise children. So it was for this reason that the Torah was lenient on them to exempt them from the obligation of learning Torah or in time-bound positive mitzvot. So, therefore, even if the style of living has changed in the world for all women - or [has been different] for rich women at all times in history - and even though it is possible to give over the responsibility of child rearing to certain [other] men and women, as is the case in our country, the Torah law has not changed, nor even has any Rabbinic law changed. And no battle will make any difference, for there is no possibility to change any matter, even if there were universal agreement throughout the world. And the women who are obstinate and want to battle and change - they are effectively rejecting (kofer = heresy) the Torah - see Rambam, Laws of Repentance 3:8 that three people are called heretics (kofrim): one who says even regarding one letter of the Torah that Moshe said it on his own (and it is not directly from God), one who rejects the oral interpretations of the Torah, and one who says that some of the Torah has been changed, each one of these three is a rejecter of the Torah, and their law is that they do not have a portion in the world to come. And although the language of Rambam is that 'one who claims that God changed a certain mitzvah' (DL - this is probably coming to include Christians who accept the divinity of the Torah), it is obvious that this is a lighter case, for certainly this is true if someone says that human beings have the right to change Torah, for he is

essentially saying that the Torah is not eternal, and is thus contradicting a number of verses that says the Torah is eternal, as the Kesef Mishna explains.

It is true, that every woman has the right to fulfil even the mitzvot that the Torah has not commanded her, and they in so doing perform a mitzvah and have merit (lit., reward) for the fulfillment of these mitzvot. And also, according to the opinion of Tosafot they are allowed to bless [the appropriate mitzvah blessing] over these mitzvot, as is our custom that they fulfil the mitzvah of shofar and lulav and make the blessings. Thus, this would also be the case regarding tzitzit, it is acceptable (lit., relevant) for a woman who wants to wear such a garment that is of a different form from the garment of men, but that has four corners, and to put tzitzit in it and to fulfil this mitzvah. And it is only regarding wearing tfilin that Tosafot (eiruv 96a, s.v., Michal) writes that we must stop them because tfilin requires extra care, regarding keeping a clean body and not distracting our thoughts from it, that it is for this reason that even men who are obligated in tfilin do not wear them the entire day but only for a short time during Shacharit, and so it is ruled in Rema Orah Hayim 38:3. And in the Targum Yonatan on the verse, "A woman should not have on her a man's clothing," he translates "The clothes of tzitzit and tfilin, which are male clothing, should not be on a woman" - this Tosafot disagrees with. But it is clear that this is only if her heart longs to fulfil the mitzvah, although she is not commanded. But seeing as this is not being done with this intent, but rather to scheme in relationship to God and His Torah - this is not a mitzvah at all, but to the contrary it is a forbidden act, for the prohibition of heresy (kfira) that she is thinking that it is possible to change the Torah, and she is doing this through an action, which is very severe.

Second. You must be aware that this is not because women are on a lower level than men regarding the levels of holiness, for regarding holiness they are equal to men, from the perspective of relevance to the mitzvot. For only because of the holiness that a Jew has is the commandment of the mitzvot, and also to women were said all the verses of holiness, whether in the stipulations before the Torah was given - "And you shall be to me a treasured people and a holy nation" which was also said to the "house of Jacob", i.e., the women, and to the "Children of Israel", i.e., the men, or the verse, "And you shall be a holy people to Me" in Mishpatim, or "And you shall be holy" in Shmini and "Holy shall you be" and "You shall be holy" in Kedoshim and "For you are a holy nation to God" in Reah. And in all places that you find the concept of holiness of Jews, this was said also to women. And therefore women bless "that you sanctified us with Your mitzvot and commanded us" just like men, even over the mitzvot that the Torah did not obligate of them. Rather, their exemption [is not due to less holiness] but is rather a leniency for whatever reason that God had that He wanted to be lenient to women - as we discussed above - and not because of any lower status - God forbid! And regarding the obligations between husband and wife, there is a greater obligation on the husband to his wife than on the wife to her husband, without exception. And there were many women who were prophetesses and all the laws that pertain to a male prophet applies to them. And in many respects women are praised in the Bible and in the words of the Rabbis more than men. And there is not degrading of their honor or in any respect because they were exempted from learning Torah and from time-bound positive commandments. And there is absolutely no reason to complain. And this is what you must explain each and every time, and you must be strong and firm in your position, for it is like the laws of the Torah to prevent those women who after all this maintain their foolish and perverted position [from continuing in their behavior] - that they should not change anything from the holy customs of the Jews.

And with this I will close with a blessing for peace and truth...

דור דור ומנהגיו

פרקיט

מתנהגות בחסידות

— "הרבנית ברוינא" ממוגנצא. המהרי"ל (ר' יעקב ב"ר משה מולין. קט"ז — קפ"ז; 1356 — 1427) מספר עליה, "שהכניסה עצמה לחיוב ציצית והניחה עליה טלית קטן בכל עת".⁹ גם על אודות אשה אחרת מספר המהרי"ל, שהיתה לובשת טלית עם ציצית.¹⁰

(1696-1743)

— פאצווינה. בת ר' משה ד' עטר, אשתו של ר' חיים ד' עטר, בעל "אור החיים", היתה מתעטפת בטלית ומניחה תפילין.¹¹

— "ינטה הנביאה" ("יענטע די נביאה'טע"). היתה בת יהודי פשוט בגליציה, בעל מלאכה החי מיגיע כפיו, ונישאה לבחור ירא שמים וחסיד בשם ר' יוסף ספראוודליוור, מחסידי בעל שם טוב. (1760-1760) פעם אחת, כשנסע ר' יוסף לבעל שם טוב, לקח עמו גם את אשתו. כשראתה התנהגותו של הבעש"ט בסיגוף ותפילה וכו', התחילה גם היא לחיות ולהתנהג בקדושה ובטהרה. פרשה מבעלה, פעמים אחדות ביום טבלה במקוה, התפללה בטלית בהשתפכות הנפש, סיגפה עצמה בתעניות וכו' וכו'. כשחזר ר' יוסף לפני הבעש"ט והתאונן על התנהגות אשתו, ענה לו הבעש"ט: "אשתך יש לה עינים רואות ואוזנים שומעות", ובהמשך השיחה קרא אותה "ינטה הנביאה".

דברי הבעש"ט על ינטה נתפרסמו פרסום רב, ומאז התחילו באים אצלה הרבה חסידים. מעות פדיונות לא רצתה לקבל, אלא במקום מעות קיבלה צרכי אוכל שחילקה לעניים. את הבאים לראות את פניה קיבלה כשהיא מעוטרת בטלית. הרבתה במעשי מופתים ו"ישועות" למבקשי פניה.¹²

— פרליה. בת המגיד ר' ישראל מקוזניץ (תצ"ז — תקע"ה; 1737 — 1814) ואשת הרב ר' עזרא זעליג שפירא (רב בכמה עיירות בפולין) ואמו של אדמו"ר ר' חיים מאיר יחיאל ממוגליניצה (תקמ"ט — תר"ט; 1789 — 1849) היתה מפורסמת לתהילה בחוגי החסידים.

עוד בילדותה אמר עליה הרב ר' אלימלך מליז'נסק, שהשכינה שורה עליה. המגיד מקוזניץ אמר לחסידיו, שבתו יש לה רוח הקודש ויעץ להם "להזכיר עצמם לפניה". היא היתה לבושה טלית קטן, אולם בשעת התפילה לבשה חגורה והתעטפה בטלית גדול. היתה צמה בכל יום שני וחמישי. היה לה משמש בשם ר' זושא, שהיה מוסר לה את ה"פתקאות" של החסידים. הכסף שקיבלה מאת החסידים חילקה לצדקה, והיא עצמה היתה בדחקות ובעוני.

— חנה ברכה. בתה של שרה'לה הנ"ל ואשתו של אדמו"ר ר' אלימלך מגרודזיסק (נפטר א' ניסן תרנ"ב — 1892). למדנית מפורסמת. היתה לבושה טלית קטן, וחסידים היו משטחים לפניה פתקאות עם פדיונות לבקש את ברכתה.²³

— אשתו של ר' אהרן ברוקנשטיין, שבא בשנת תרט"ו (1855) לירושלים ממדינת זיבנבורג, היתה צדקת מפורסמת והיתה לבושה טלית קטנה מצויצת.¹²

— ברקה פרדס (תרכ"ז — תשי"ז; 1867 — 1957). גרה בירושלים. קראו לה "הרבנית ברקה" הואיל וידעה פרק בתלמוד ומפרשיו, במדרשים, והיתה בקיאה גדולה ב"שולחן ערוך". עד שנת השלושים לחייה גרה בפאריס, אולם מאוכזבת מהעולם המודרני עלתה לארץ-ישראל, התיישבה בירושלים, הפליגה בחרדיותה והתחילה מתפללת בטלית ותפילין. רוב היום עסקה בלימודיה, בצדקה ובמעשים טובים.

כשנודע דבר התנהגותה בין רבני ירושלים התחילו להשפיע עליה שלפחות תחדל להניח תפילין. תחילה לא מצאו הרבנים אצלה אוון קשבת, אבל לאחר שאיימו עליה ב"אחיזת אמצעים" והוכיחו לה שיש איסור בדבר, הפסיקה להניח תפילין, אולם המשיכה בשאר עניניה הררי חניים ובעניני צדקה. נפטרה בירושלים, בערב שבועות תשי"ז.¹³

חנה רחל המופלאה (תקע"ה — תרנ"ב; 1815 — 1892), בתו היחידה של ר' מאניש ורברמאכר, שהיה מחסידי אדמו"ר ר' מרדכי מצ'רנוביל (תק"ל — תקצ"ז; 1770 — 1837). נולדה בלודמיר (עיר מחוז בפלך וואהלין שבפולין) ונפטרה בירושלים.

למדה תנ"ך, אגדה, מדרש, ספרי מוסר ודינים. מהירת תפיסה היתה, בעלת מוח ושנונית לשון, ואפילו הגיעה לידיעה גדולה בש"ס ומפרשיו. נתארסה בצעירותה, אולם באחד הימים כשהלכה אל קבר אמה הרבתה שם בתחינותיה, ומרוב כבי ויללה עייפה נפשה ושקעה בתרדמה. כאשר הקיצה כבר ירד הלילה. בשוב אליה רוחה ראתה עצמה בבית-הקברות, תקפתה אימה גדולה, עמדה על רגליה והחלה לרוץ בחשיכה בין המצבות, זועקת בקול פחדים. ברוצה נתקלה באחת המצבות, נפלה והתעלפה, ונשארה שוכבת בעלפונה, עד שאנשים עוברי-דרך, ששמעו תחילה את קול צעקותיה, הצליחו למצוא אותה. באפס הכרה הובאה לבית אביה. הרבה שבועות לאחר מעשה היתה חולה. לאחר ששבה לאיתנה סיפרה שבשעת אבדן הכרתה עמדה לפני בית-דין של מעלה וראתה ושמעה דברים נפלאים. עמדה וביטלה את ה"תנאים" לאירוסיה. חזרה לנהוג מנהגי אשה והתחילה לרקדק במצוות כדן גבר יהודי. מאז נתפרסמה בשם "די לודמירער מויד" (הבתולה מלודמיר) וגם "די הייליגע בתולה" (הבתולה הקדושה).

לבשה טלית קטן, התפללה בהתרגשות רבה ובדבקות עצומה, כשהיא עטופה בטלית ומעוטרת בתפילין. כל הימים ישבה על התורה ועל העבודה. עיינה הרבה בספרי מוסר והתמידה באמירת תהלים. במות אביה אמרה אחריו קדיש.²⁴

מכספי הירושה הגדולה שקיבלה מאביה בנתה בית-כנסת ועל-ידו חדר, שייחדה ללמוד בו תורה.²⁵ בשבת בסעודה שלישית ובמלוה מלכה שערכה בדרך אדמו"רים היתה פותחת את הדלת מחדרה לבית-הכנסת והאריכה בדרשה בחסידות ובמוסר לפני הנאספים, שערכו שם "שולחנות". היא הביאה את שומעיה להתפעלות נלהבת. קולה שמעו ופניה לא ראו. במשך זמן קצר נתפרסמה פרסום גדול וחסידים לאלפים נהרו אליה אף ממקומות רחוקים. גם רבנים ואדמו"רים נהו למקומה. אדמו"ר מנשכין העיד עליה שהיא בעלת "רוח הקודש". הרבה סיפורי-מופת התהלכו עליה בקרב חסידיה, שנקראו על שמה "חסידי הבתולה מלודמיר".

אדמו"רים רבים דיברו על לבה שתשנה את דרכה ותהיה כיתר הנשים, ביחוד השתדלו להשפיע עליה, שתסכים להינשא לאיש. אבל היא לא נתנה לבה לכך עד שפנה אליה אדמו"ר ר' אהרן מצ'רנוביל (תקמ"ח — תרל"ב; 1788 — 1872) בנו של אדמו"ר ר' מרדכי הנ"ל והורה לה על הסכנות הכרוכות בדרכה זו, שהיא למעלה מהשגת השכל האנושי הפשוט. דבריו של אדמו"ר מצ'רנוביל השפיעו עליה. היא נישאה לאיש בהיותה כבר כבת ארבעים שנה. אחרי נישואיה פחתה השפעתה. או התגרשה מבעלה ונסעה בשנת תרי"ח (1858) לארץ-ישראל. כשבאה לארץ-ישראל והשתקעה בירושלים, חזרה להתנהג כמנהג אדמו"ר.

כשנשתקעה לכמה שנים בצפת התרועעה שם עם משפחת טובנהוויז המפוארת. ביחוד התיידדה עם העסקנית המפורסמת בת שבע טובנהוויז. ר' מאיר טובנהוויז (תרכ"ה — תרצ"ח; 1865 — 1937) מספר על דרך חייה של הבתולה מלודמיר בירושלים כלהלן:

"אשה נמוכה היתה, בשערותיה זורקה שיבה, אך פניה הפיקו הדרת-קודש. רבים מבני ירושלים הכירו את ה'בתולה מלודמיר', שהיתה אצה מדי בוקר אל הכותל המערבי, ולבושה כלבוש ערביה, בידיה טלית ותפילין ואחריה הלכו זקנות וזקנים שנתקבצו כולם יחדיו לבקש ברכתה. — — — בשבת אחר-הצהרים היינו מוצאים את חנה מלודמיר יושבת בראש השולחן, כמנהג הרביים מפולין, ועורכת סעודה שלישית כדת וכדין. אך כל זאת היה כאין וכאפס לעומת מה שהתחולל בערב שמחת תורה. המוני עולי-רגל מחברון, מצפת ומטבריה, כולם נהרו אל דירת האשה כדי לזכות בברכתה.

"בכל ראש חודש היתה 'הבתולה מלודמיר' נוהגת להוביל את מעריציה לקבר רחל אמנו ולערוך שם תפילה מפוארת בצירוף טקסים רבי-רושם. על קברה של רחל אמנו הרבתה הבתולה מלודמיר להתפלל והיתה שוטחת את כל הבקשות שנצטברו אצלה בארבעת השבועות, כדי להיענות לכל הדורשים למוצא פיה".

מפנינו רבנו, ז"ל

הכ"ז צבי ש"ס

①

מכרז י"ג סולוביצ'יק

ה"ת יצחק, תשנ"ז

תפילין: א) הרמ"א כתב (בסי' ל"ח ס"ג) ואם הנשים רוצין להתמיר על עצמן (ולהניח תפילין), מוחים בידם. ועיי"ש במשנ"ב סק"ג, מפני שצריכין גוף נקי, ונשים אין זריזות לזוהר. ועיי"ש עוד במשנ"ב סק"ב, דה"ה לענין עבדים. וביאר בזה רבנו, דגוף נקי כולל גם שתהא מחשבתו נקיה מהרהורים רעים, וכמבואר שם במחבר ס"ד, ובמשנ"ב שם סק"ד. ואף שבזמן התלמוד הי' מנהגם ללבוש תפילין כל היום, בזמננו אנו חוששים להרהורים, ועל כן אין אנו מניחים את התפילין אלא בשעת ק"ש ותפילה בלבד. וכן עיי"ש ברמ"א סוף סי' ל"ז, שנהגו שלא להניח לקטנים פחותים מ"ג שנים להניח תפילין, ואין לשנות. כלומר, אע"פ שלפי גירסתנו בגמ' סוכה (עיי"ש בבה"ל ד"ה וי"א) יש דין חינוך בקטנים אף לגבי מצות תפילין, מכ"מ, בזמננו מנהגנו לצמצם את הנחת התפילין כל מאי דאפשר, דחיישינן להרהורים רעים, וכנ"ל. ומה"ט אין אנו מניחים לא לנשים, ולא לעבדים, ולא לקטנים להניח תפילין כלל, ואף לגברים - אין מנהגנו להניח תפילין כל היום שמנהגנו לצמצם הנחת התפילין בכל מאי דאפשר.

③ ח"ת יצחק

ח"ת אצ"ל (כ"ז)

מכרז קניא
יפוע יצחק

קלה) סומא חייב בתפילין (כה"ח בשם פנ"ג ופנ"ט) [דלא כהג' המובא באשכול והאשכול דחה דבריו והנחל אשכול מפרש דר"ל כל היום]. נשים ועבדים פטורים מתפילין מפני שהיא מצות עשה שהזמן גרמא(ש"ט) דאע"פ דקיי"ל דלילה זמן תפילין מ"מ שבת ויו"ט לאו זמן תפילין. ואם הנשים רוצין להתמיר על עצמן מוחין בידם (רמ"א מכ"ב). וכתב המ"ב: עיין בפמ"ג שהיה לענין עבדים ועיין בספר תוספות שבת שכתב בהדיא להיפך ועיין בספר תוספות ירושלים ע"כ. ובאשכול הל' תפילין סימן ל' מבואר שבחולי מעיים ונשים ועבדים שפטורים מוחין בידם וטומטום ואגדרוגינוס חייבין בתפילין מספק ככל המצות (פנ"ג ח"ב). [מה שנשים אין רשאין להתמיר על עצמן אין הטעם כמוש"כ המ"ב שאינן זריזות להזוהר דלמה נאמר כן, אלא כיון דפטורות מן הדין לא שייך בזה חומרא דמביא לידי קולא, ובזה יהא ניחא הרבה דברים מה שהמלכה"מ מביא דעמדו בספרים על זה].

ס"ג
דא"ל

מכרז קניא
(כ"ז) מכרז י"ג סולוביצ'יק

②

ס"ג. בכל מצוה עשה שהזמן גרמא נשים נוהגות לקיימן, חוץ מציצית ותפילין. והחילוק הוא על פי הת"י על הפ' לא יהיה כלי גבר על אשה, דבכל מצוות בעינן רק מעשה, וכאן הוי המצוה ללבוש לבוש מיוחד. דאף תפילין לבוש הם, דמקבלים טומאה כדין בגד. (עי' מקוראות פ"י מ"ג, הובא בתוס' מנחות. ועי' גמ' רפ"ב דערוובין).